

بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی کاری مسجد - مدرسه های دوره قاجار *

دکتر محمد رضا بمانیان ** کورش مومنی *** دکتر حسین سلطان زاده ****

تاریخ دریافت مقاله : ۸۹/۱۲/۱۵

تاریخ پذیرش مقاله : ۹۰/۳/۱۲

چکیده

دوره قاجار را می توان دوره نوآوری و شروع تحولات جدید در هنر و معماری ایران دانست. از جمله این تحولات، رابطه فزاینده و مراودات مختلف با غرب است که به دنبال ورود دانش ها و علوم جدید به ایران، شاهد تاثیرات ویژه این امر بر هنر و معماری و به ویژه بر تزئینات بناها در دوره قاجار هستیم. از جمله مهم ترین این تحولات و دانش های جدید می توان به اختراع و ورود فن عکاسی و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی و کارت پستال های اروپایی اشاره نمود. در این مقاله از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و مطالعات کتابخانه ای در مورد معماری مسجد - مدرسه ها و همچنین مطالعات میدانی به صورت حضور در مکان و مشاهده مستقیم، استفاده شده است و تاثیر این تحولات بر تزئینات مسجد - مدرسه های دوره قاجار مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است. بر اساس بررسی و مطالعات صورت گرفته، قسمت عمده ای از تزئینات و نقوش کاشی کاری مسجد - مدرسه های دوره قاجار از عکس ها، تمبرها و کارت پستال های آن دوران الگو گرفته شده و تصاویری از آثار تاریخی، مناظر طبیعی و معماری، پرندگان، انگور، تاج، انسان و فرشته بال دار، انسان بالباس اروپایی، طرح گل و گلدان و کاسه بشقاب سازی همراه با دسته گل های مختلف به ویژه گل سرخ و زنبق در نقوش و تزئینات کاشی کاری و حجاری این بناها به چشم می خورد.

واژگان کلیدی

نقوش کاشی کاری، تزئینات، مسجد - مدرسه، تحولات فرهنگی دوره قاجار.

* این مقاله برگرفته از بخشی از رساله دکتری نگارنده کورش مومنی با عنوان **بازشناسی مفهوم هویت فرهنگی در معماری مسجد - مدرسه های ایران**، مورد مطالعه: دوره قاجار با راهنمایی جناب آقای دکتر محمد رضا بمانیان و مشاوره جناب آقایان دکتر حسین سلطان زاده و دکتر رحمت اله صدیق سروسستانی در گروه معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس می باشد.

** دانشیار گروه معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، شهر تهران، استان تهران

Email: Bermanian@modares.ac.ir

*** دانشجوی دکتری معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، شهر تهران، استان تهران

Email: K_momeni@modares.ac.ir

**** استادیار گروه معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، شهر تهران، استان تهران

Email: H72soltanzadeh@gmail.com

مقدمه

اهمیت دوره قاجار را می‌توان به دلیل آغاز تقابل سنت و مدرنیته در ایران دانست. در این دوره تحولات اساسی در کلیه شئون زندگی ایرانیان و به طبع معماری روی داد. منابع تاریخی عوامل متعددی را به عنوان ریشه‌های این تحول مورد توجه قرار می‌دهند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به دو مورد زیر اشاره کرد:

الف- عدم توجه به علوم جدید در ابتدای دوره قاجار: در نتیجه انحصار توجه به مذهب و علوم دینی در دوره صفوی و عدم توجه به علوم طبیعی، ریاضی و صنایع جدید و وجود حائل (یعنی مملکت عثمانی) بین ایران و اروپای غربی، کشور ما با آلات و ادواتی مجهز و با علمی آشنا بود که آن را در مقابل حملات روسیه با فنون جنگی جدید و اسلحه تازه توانایی مقاومت و مبارزه طولانی نبود لذا در کشمکش و رقابت مذکور جز شکست چیزی عاید نشد. «در اثر ضربه‌های شدیدی که طی جنگ‌های ایران و روسیه و دو شکست ایران که در پی آن سرزمین‌های مهم ایران از آن جدا شدند، ناگهان ایران از خواب بیدار شد. عده‌ای از اولیای دولت متوجه و متنبه شدند که دیگر با اعلان جهاد، قشون چریک، ساز و برگ قدیم، اسلحه و مهمات پیش و طرق جنگی سابق نمی‌توان در مقابل سپاه منظم دشمن کاری از پیش برد و باید با اخذ تمدن و فرهنگ جدید مانند اروپاییان سرباز را تربیت کرد. مجهز به سلاح جدید و آشنا به فنون تازه نمود. از این نظر، ورود ایران به مدرنیته را می‌توان پس از شکست غم انگیز ایران از سپاه روس و امضای دو معاهده تحقیر آمیز گلستان و ترکمنچای بدانیم. (افشار مهاجر، ۱۳۸۴، ۵۷)

ب- ارتباط فزاینده ایران و غرب: در دوران قاجار ارتباط فزاینده‌ای میان ایران و غرب شکل گرفت که می

تصویر ۱- رابطه هنر و معماری دوره قاجار با تحولات و دانش‌های جدید

توان این ارتباط را از سه مجرای مشخص دانست که دارای برخی ویژگی‌های سازنده نیز بود. این روابط از نیازهای علمی، فنی و آموزشی کشور سرچشمه می‌گرفت و تأثیرات ژرف اجتماعی و فرهنگی برجا گذاشت و مقاصد متنوع‌تری را شامل گردید. کانال اول، فرستادگان نظامی از کشورهای اتریش، ایتالیا، فرانسه، آلمان و روسیه که برای تربیت و تجهیز سپاه ایران به کشور آمده بودند.

این ارتباطات که ابتدا نظامی بود، کم‌کم در زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و هنری ایران نیز تأثیر گذاشت. «طی این ارتباط‌ها طبیعی بود که سران اروپایی هدایایی را به دربار شاه می‌آوردند که در بین آن‌ها آثار هنری زیادی نیز وجود داشت. با این روند به نوعی شاه و درباریان با سبک‌های هنر غربی آشنا شدند. از طرف دیگر گروه‌هایی از تجار نیز وارد ایران شدند که با خود

جدول ۱- عکس‌های دوره قاجار

 <p>عبدالمجید میرزا عین‌الدوله (۱۳۰۶-۱۲۲۳ ه.ق)، نخست‌وزیر مظفرالدین‌شاه، با لباس ملیله‌دوزی، نشان، حمایل، شمشیر مرصع، کلاه و دستکش سفید در دست راست، نشسته بر روی صندلی، ماخذ: کتابخانه ملی (www.Nlai.ir)</p>	 <p>دور نمای گنبد و ایوان صحن نو حضرت معصومه (ع) در سال ۱۳۰۸ ه.ق، عکاس: عبدالله قاجار، ماخذ: حسامی، ۱۳۸۸، ۴</p>
--	---

محصولات اروپایی همچون پرده های نقاشی، باسمه ها و کتاب های چاپی را به بازارهای ایران وارد کردند که این امر باعث آشنا شدن مردم عادی با این آثار شد» (Brend, ۲۰۰۱، ۱۵۳) مجرای دوم، مستشرقین و مبلغان مذهبی که به دلیل آشفتگی اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از عصر صفوی از سفر به ایران خودداری نمودند، ولی از اواسط حکومت قاجاریان بار دیگر فرصت دیدار از ایران را یافتند. به این ترتیب ایشان به ساختن کلیساهایی در ایران مشغول شدند.

همچنین از دیگر عوامل نفوذ هنر غربی در هنر و معماری ایران، ورود هنرمندان اروپایی به ایران و مشغول به کار شدن آن ها برای تزئین بناهای مختلف است. (سالاری، ۱۳۸۹، ۱۰۴-۱۰۵) راه سوم ارتباط با غرب اعزام محصل بود. این افراد پس از بازگشت علاوه بر بهره گیری از دانش جدید، نخستین دریچه ها به سوی زندگی و فرهنگ غربی را برای جامعه سنتی ایران گشودند. این افراد در پست های حساس سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گمارده شدند و از این راه وسیله ای برای اشاعه گرایش ها و الگوهای غربی در کشور شدند.

تصویر ۲- تمیر احمد شاه قاجار (تاریخ انتشار: ۱۳۳۱ ه. ق مصادف با ۱۲۸۹ ش)، تمیر سبز - آبی دروازه قزوین تهران و تمیر قرمز - آبی مسجد گوهرشاد مشهد، (تاریخ انتشار: ۱۳۳۵ ه. ق مصادف با ۱۲۹۳ ش)، ماخذ: www.Mana-stamp-ghajar.blogfa.com

جدول ۲- کارت پستال های دوره قاجار

<p>عزیز دولت محبت ایران در آذربایجان پاریس ۱۳۱۸ ه. ق PALAIS DE LA PERSE EN 1900</p> <p>تصویری از کارت پستال طبع رسیده در نمایشگاه پاریس ۱۳۱۸ ه. ق، ماخذ: افشار، ۱۳۸۹، ۱۶۷</p>	<p>کارت پستال با طرح دختر ارمنی و تمیر ناصرالدین شاه از محله قدیمی و ارمنی نشین جلفای اصفهان، (تاریخ چاپ: ۱۲۷۵ ه. ق)، ماخذ: www.Fouman.com</p>
<p>25. EXPOSITION DE BRUXELLES 1935 Grande-Entrée</p> <p>کارت پستال ارسالی دکتر امامی از بروکسل به مشهد (احتمالاً منزل مسعود تاش) و سپس دوباره از مشهد توسط تقی زند به اعظم السلطنه در تهران (تاریخ چاپ: ۱۳۵۶ ه. ق مصادف ۱۳۱۴ ش و ۱۹۳۵ م)، ماخذ: www.Qajarwoman.org</p>	<p>CARTE DE L'EXPOSITION DE BRUXELLES</p> <p>کارت پستال ارسالی دکتر امامی از بروکسل به مشهد (احتمالاً منزل مسعود تاش) و سپس دوباره از مشهد توسط تقی زند به اعظم السلطنه در تهران (تاریخ چاپ: ۱۳۵۶ ه. ق مصادف ۱۳۱۴ ش و ۱۹۳۵ م)، ماخذ: www.Qajarwoman.org</p>

بررسی نوآوری و تحولات
تزیینات و نقوش کاشی کاری
مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار

جدول ۳- بناهای مورد بررسی دوره قاجار

کاشان	اصفهان	قزوین	تهران	تألیف دوره قاجار - مدرسه های
۱۱-مسجد-مدرسه آقابزرگ	۱۰-مسجد-مدرسه سید	۹- مسجد-مدرسه سردار	۱-مسجد-مدرسه حاج قنبرعلی خان (سعیدیه) ۲-مسجد-مدرسه خازن الملک ۳-مسجد-مدرسه سپهسالار جدید (شهید مطهری) ۴-مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم (شهید بهشتی) ۵- مسجد-مدرسه شیخ عبدالحسین ۶-مسجد-مدرسه فیلسوف الدوله ۷-مسجد-مدرسه معمار باشی ۸-مسجد-مدرسه میرزاموسی (عبدالله خان)	

جدول ۴- مقایسه تطبیقی نقش مناظر معماری مسجد - مدرسه های قاجار با عکس ها ، تمبر ها و کارت پستال ها

نقش	تمبر، عکس و کارت پستال
 <p>مسجد - مدرسه سپهسالار (شهید مطهری) ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹</p>	 <p>تمبر مسجد ایاصوفیه، (تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار ۱۳۳۵ه.ق. مصادف با ۱۹۱۴م)، ماخذ: www.Colnect.com</p> <p>تمبر مسجد ایاصوفیه، (تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار ۱۳۳۴ه.ق. مصادف با ۱۹۱۳م)، ماخذ: www.Shutterstock.com</p>
 <p>مسجد-مدرسه سید اصفهان، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹</p>	 <p>کارت پستال با تصویر شاه چراغ شیراز، (اواخر دوره قاجار حدود ۱۳۲۵ه.ق مصادف با ۱۲۸۳ش)، ماخذ: www.Ayandenews.com</p>

نقش	تمبر
 <p data-bbox="437 955 839 1015">مسجد - مدرسه سپهسالار جدید (شهید مطهری)، ماخذ: نظریان، ۱۳۸۸، ۸۹۳</p>	 <p data-bbox="927 620 1449 685">تمبر با طرح تاج محل هندوستان، (تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی حدود ۱۳۷۰ه.ق مصادف با ۱۹۴۹م)</p> <p data-bbox="927 922 1449 1015">تمبر با طرح تاج محل هندوستان، (تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی حدود ۱۳۵۶ه.ق مصادف با ۱۹۳۵م) ماخذ: Philatelyhobby.blogspot.com</p>
 <p data-bbox="517 1429 759 1489">مسجد - مدرسه سید اصفهان ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹</p>	 <p data-bbox="927 1446 1449 1511">دورنمای ایوان و گنبد جناب مسلم بن عقیل در سال ۱۳۱۹ه.ق عکاس: محمد جعفر میرزا قاجار، ماخذ: حسامی، ۱۳۸۸، ۷</p>

سده نوزدهم دانست که تاثیرات شگفتی بر آرایه های بناهای دوره قاجار بر جا گذاشته است. «یکی از تحولات دوره قاجار فن عکاسی است که در ۱۲۶۶ه.ق وارد ایران شد. این دانش جدید به دلیل ویژگی های منحصر به فردش که در آن زمان آرزوی بشر بود، بسیار مورد توجه همه به ویژه شاه و درباریان قرار گرفت. این فن درنگاره های ایران تاثیر فراوان داشت. چنان که در نگاره کاشی های این عصر طرح هایی می بینیم که مانند پرتره عکاسی شده از شخصیت های مهم مملکت و یا بناهای ساختمانی و برخی مناظر طبیعی و تصاویری از حیوانات است. (جدول ۱) چنان

۱- رابطه تحولات فرهنگی و دانش های جدید با هنر و معماری قاجار

در اثر این روابط، تحولات فرهنگی و دانش های جدیدی در ایران شکل گرفت که تاثیر مستقیمی بر هنر و معماری دوره قاجار گذاشت که از مهم ترین آن ها می توان به ۱- اختراع و ورود فن عکاسی ۲- ورود و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی ۳- ورود کارت پستال های اروپایی به ایران اشاره نمود. (تصویر ۱)

۱-۱- تاثیر فن عکاسی بر هنر و معماری قاجار

عکاسی را می توان یکی از اعجاب آورترین پدیده های

تصویر ۴- کارت پستال با طرح پرنده (تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار)، ماخذ: www.Ebay.co.uk

تصویر ۳- تمبر با طرح پرندگان (تاریخ انتشار: اواخر دوره قاجار حدود ۱۹۰۰-۱۹۳۵م)، ماخذ: www.Christies.com، عکس راست. www.Thecrapbookcompany.co.uk عکس وسط و www.Shutterstock.com عکس چپ

برای تهیه و سفارش تمبر عازم پاریس شدند تا مقدمات تهیه نمونه هایی برای تمبر ایران را فراهم آورند. (نویسنده فرح بخش، ۱۳۷۹، ۷) سرانجام در سال ۱۸۷۷م ایران به عضویت اتحادیه پستی جهانی درآمد. «اولین نمونه های تمبر ایران با طرح شیر و خورشید که علامت رسمی ایران بود، توسط «آلبرت بار» طراح فرانسوی تهیه شد و در آن از نقش شیر و خورشید شمشیر به دست که در یک قاب دایره در چهار رنگ متفاوت که بیان گر بهای هر کدام بود، استفاده شد.» (همان، ۹) «به مرور زمان تصویر روی تمبرها تغییر کرد و تصویر ناصرالدین شاه را بر روی تمبر طراحی کردند و بعد تصویر چهره (پرتره) صورت مظفرالدین شاه، محمد علی شاه و به این ترتیب تمبرهای گوناگون با تصاویر شاهان قاجار طراحی شد، به مرور زمان تصاویری از ابنیه وارد تمبرها شد چنان چه عکسی از دروازه تهران در روی تمبرهای دوران احمد شاه دیده می شود.» (همان، ۱۰۶) با بررسی و مقایسه طرح تمبرها متوجه می شویم که برخی از نقوش نگاره های دوره قاجار برگرفته از طرح تمبرها می باشد که خود آن ها از روی نمونه های اروپایی اقتباس شده اند.

۳-۱- تاثیر کارت پستال بر هنر و معماری قاجار
یکی دیگر از عوامل موثر در تغییرات ایجاد شده در نگاره های ایران ورود کارت پستال های اروپایی به ایران است. در لغت نامه دهخدا کارت پستال این گونه تعریف

چه پیش از این برای تزئین بناها از تصاویر ابنیه و منظره هایی از طبیعت و حیوانات استفاده نمی شد. همین طور در قاب قرار گرفتن این تصاویر نیز خود حاکی از این تاثیرپذیری است. چون همواره در تزئینات پیش از عصر قاجار، نقوش در حال گسترش مانند شاخ و برگ اسلیمی که در سطح گسترش پیدا می کردند، استفاده می شد و تصاویر قاب شده از این دوران به بعد رواج پیدا کرد و از طرف دیگر نگاره ها دارای حالت واقع گرا شدند و اصول عمق میسندان (پرسپکتیو) و سایه روشن در بسیاری از آن دیده می شود. همچنین سیاه و سفید بودن برخی نگاره ها، دلیلی دیگر است که نشان می دهد بسیاری از کاشی نگاره ها از عکس های آن دوره الگو برداشته اند.» (نکاء، ۱۳۷۶، ۴-۱۴)

۲-۱- تاثیر تمبر بر هنر و معماری قاجار

آشنایی ایرانیان با تمبر، به عنوان یکی از مظاهر پست جدید از طریق کشورهای همسایه صورت گرفت. اولین کشوری که در آسیا به چاپ و نشر تمبر مبادرت ورزید، دولت ترکیه بود که تمبر را با نشان طغرایی عثمانی نقش داد و پس از آن ایران دومین کشور آسیایی بود. «تا پیش از سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، نامه ها به وسیله مامورین مخصوص که چاپار خوانده می شدند بین شهرهای داخلی حمل می شد ولی از این دوره به بعد استفاده از تمبر برای پرداخت هزینه پست مطرح شد، به این ترتیب که در زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (۱۸۶۵م)، گروهی از تهران

تصویر ۶- نقش انواع پرندگان در نقوش کاشی کاری مدرسه خان شیراز، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۰

تصویر ۵- نقش گل و مرغ مسجد-مدرسه آقابزرگ کاشان، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

تصویر ۷- نقش طاووس بر بالای اسم شاه سلطان حسین بر بدنه بیرونی سردر ورودی اصلی مدرسه چهارباغ اصفهان (راست) و نقش طاووس سردر اصلی مسجد - مدرسه سید اصفهان ماخذ: تصویر راست: لوح فشرده اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان و تصویر چپ: نگارندگان، ۱۳۸۹

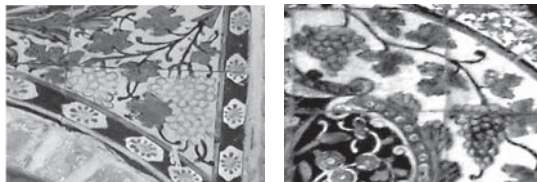
تصویر ۸- تمبر و کارت پستال با نقش انگور، تاریخ انتشار: حدود اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی) ماخذ: تصویر راست و وسط www.Shutterstock.com و چپ www.Mnartists.org

شده است: «ماخوذ از فرانسه، به ورقه پستی یا برگ مقوایی گفته می شود که روی آن چیزهایی می نویسند و به مقصد می فرستند». «کارت پستال با اندکی تاخیر در اواسط سده ۱۳ق وارد ایران شد که تاثیر بسیاری در نقوش کاشی کاری گذاشته است». (افشار مهاجر، ۱۳۸۴، ۷۶) البته از تاریخ دقیق ورود کارت پستال به ایران هیچ اطلاع دقیقی در دست نیست اما به طور یقین رواج آن در ایران مقارن با دوران رواج این گونه مراسلات پستی در خارج است، به ویژه کارت پستال هایی از ایرانیانی، که در نیمه دوم سده ۱۳ق به خارج سفر کرده بودند در دست است که برای دوستان خود در ایران می فرستادند و حتی برخی رجال قاجار نیز مراسلات خود را از اروپا بر روی کارت پستال می نوشتند. (جدول ۲) «پیشرفت فن عکاسی موجب شد تصاویر متنوع تری از مناظر و آثار هنری بر روی کارت ها اجرا شود». (صافی، ۱۳۶۸، ۱۷) در تصاویری که

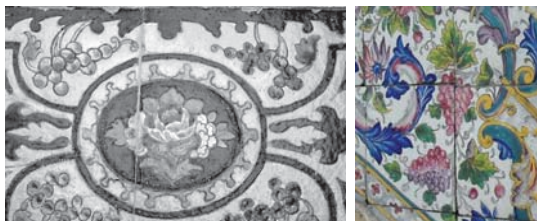
بر روی این کارت ها چاپ می شد تصاویری از رجال و بزرگان، آثار تاریخی، مناظر شهری، مناظر طبیعی و حتی آثار نقاشی اروپایی به چشم می خورد (جدول ۲) که به نظر می رسد تصاویر این کارت ها الهام بخش برخی از نقوش تزئینات بناهای دوره قاجار است.

۲- بررسی نمونه ها

در این پژوهش سعی بر آن است با روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و با مطالعات کتابخانه ای در عرصه معماری مسجد - مدرسه ها و همچنین در زمینه تحولات و دانش های جدید دوره قاجار و با مطالعات میدانی به صورت مشاهده مستقیم تزئینات و نقوش مسجد - مدرسه های دوره قاجار، تاثیر سه تحول مهم دوره قاجار: ۱- فن عکاسی ۲- تمبر ۳- کارت پستال بر تزئینات و نقوش مسجد - مدرسه های دوره قاجار مورد ارزیابی

تصویر ۹- مسجد-مدرسه میرزاموسی (راست) و مسجد مدرسه
قبرعلی خان (چپ)، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

تصویر ۱۰- مسجد-مدرسه معمارباشی (راست) و مسجد-
مدرسه سید اصفهان (چپ)، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

تصویر ۱۱- مظفرالدین شاه قاجار (۱۲۶۹-۱۳۲۴ ه.ق) و محمد
علی شاه قاجار (تاریخ انتشار: ۱۳۲۷ ه.ق مصادف با ۱۲۸۵ ش)،
ماخذ: تصویر راست سایت کتابخانه ملی www.Nl.ai.ir و چپ
www.Allcollection.net

تصویر ۱۲- مسجد-مدرسه خازن الملک، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

شاه سلطان حسین بر بدنه بیرونی سردر ورودی اصلی
مدرسه به کاررفته است. همچنین نقش انواع پرندگان به
صورت گسترده در نقوش کاشی کاری مدرسه خان
شیراز به ویژه در نقوش کاشی کاری نمای حجره ها و
مدرس های گرداگرد حیاط مرکزی تحت تاثیر مکتب گل و
مرغ شیراز به کاررفته است. (تصاویر ۶ و ۷)

و بررسی قرار گرفته و در پایان به صورت جداولی مورد
تجزیه و تحلیل قرار گیرند. در این راستا، یک جامعه آماری
متشکل از مهم ترین مسجد - مدرسه های دوره قاجار از
نظر محتوی تزئینات بر اساس معیارهایی همچون با ارزش
و شاخص بودن، کامل و سالم بودن و امکان دسترسی
محقق انتخاب شدند. (جدول ۳)

در این بررسی با نقوش کاشی کاری و تزئینات حجاری
مواجه می شویم که شباهت بسیار زیادی با تصاویر تمبرها،
کارت پستال ها و عکس های دوره قاجار دارد. تصاویر این
تزئینات اغلب مناظر معماری، پرندگان، انگور، تاج، انسان و
فرشته بال دار، انسان با لباس اروپایی و طرح گل و گلدان و
کاسه بشقاب سازی همراه با انواع گل به ویژه گل سرخ و
زنبق است؛ که معمولاً در لچکی بالای ایوان ورودی، مدرس
و حجره های گرداگرد صحن مرکزی مسجد - مدرسه ها،
پاستون و آزاره رواق و ایوانچه جلوی حجره ها و بدنه
گلدسته ها دیده می شود.

منظره معماری

مناظر معماری جزو طرح هایی هستند که در دوره
قاجار به بسیار مورد استفاده قرار گرفته اند. منظره معماری
در نقوش کاشی کاری سه مسجد - مدرسه سپهسالار
جدید (شهید مطهری)، معمار باشی و سید اصفهان به کار
رفته است که نمونه های شبیه همان منظره ها بر روی
تمبرها، عکس ها و کارت پستال ها مشاهده می شود.
(جدول ۴).

نقش پرندگان

نقوش حیوانی کم و بیش در آثار هنری به کار رفته
است، اما نقش عمده ای که نسبت به نقش های دیگر حیوانی
حضور بیش تری دارد نقش انواع پرندگان است که در کنار
نقوش گیاهی، ترکیبی دل پسندی را به وجود آورده است.
نقش پرندگان اغلب نقشمایه تمبر و کارت پستال بسیاری از
کشور ها و همچنین با اختراع فن عکاسی موضوع بسیاری
از عکاسان بوده است. (تصاویر ۳ و ۴) نقش انواع پرندگان
در نقوش مسجد - مدرسه آقابزرگ کاشان از یازده مسجد
- مدرسه مورد بررسی، به کار رفته و در نقوش گچ بری و
کاشی کاری سردر اصلی بنا و همچنین آزاره ایوان منتهی
به گنبدخانه اصلی مسجد - مدرسه آقابزرگ کاشان نیز
مورد استفاده قرار گرفته است. (تصویر ۵) علاوه بر این
نقش دو طاووس در سردر ورودی اصلی مسجد - مدرسه
سید اصفهان نیز به چشم می خورد. (تصویر ۷)

به نظر می رسد این تصاویر بیش تر متأثر از آثار گل
و مرغ هستند که پیشینه آن ها به اواخر عهد صفوی، زند و
نیمه نخست قاجار می رسد. مشابه این نقوش در تعدادی
از مدارس دوره صفویه همچون مدرسه چهارباغ اصفهان و
مدرسه خان شیراز نیز مشاهده می شود. در نقوش کاشی
کاری مدرسه چهارباغ اصفهان، نقش طاووسی بالای اسم

به ایران و نفی شمایل نگاری و گرایش نقوش تزئینی بناها به نوعی به سوی نقوش گیاهی و هندسی، نقشمایه های گیاهی متنوع و زیبایی مطرح شد که معمولا به صورت نقوش پیچان بودند که در سطح گسترش پیدا می کردند. از جمله گیاهان پیچک تاک است. در باور ایران باستان تاک نماد خاندان سلطنت است. «تاک در بخش اعظم نمادگرایی عیسوی و دیرنوسوسی در رابطه با انگور است و با یکدیگر اشتراک دارند. توماری از برگ تاک، جنبه ای از معابد باکوسی است و این نقشمایه، همراه با پرستش او به آسیا نفوذ کرد، ولی نمادگرایی آن از میان رفت. در هنر و معماری عیسوی و در نظر عیسویان کهن تاک مظهر مسیح به شمار می رفت...» (هال، ۱۳۸۰، ۲۷۶) نقش تاک و انگور در نقوش کاشی کاری مساجد یا مدارس دوره های قبل همچون دوره صفویه به صورت نقوش پیچان اسلیمی به کار رفته و کم تر از نقش انگور به صورت واقع گرا استفاده شده است.

اما در نقوش تزئینات تعدادی از مسجدها - مدرسه های دوره قاجار علاوه بر شکل اسلیمی آن، تحت تاثیر غرب به صورت واقع گرا نیز کار شده و اصولا این دسته از نقوش در دوره قاجار فزونی یافته است. نقش خوشه های انگور به صورت ترکیبی با نقش های دیگر به ویژه انواع گل سرخ و زنبق، منظره های معماری، گل و گلدان همانند نقش هایی که در تمبرها، عکس ها و کارت پستال های وارداتی دیده می شود. (تصویر ۸) همچنین در نقوش کاشی کاری مسجد - مدرسه های سپهسالار جدید (شهید مطهری)، قنبرعلی خان، میرزا موسی (عبدالله خان)، معمار باشی و سید اصفهان هلی به کار رفته است. (تصاویر ۹ و ۱۰) هر چند در هنر تصویری ایران درخت مو و انگور بر روی ظروف و یا در حجاری های قبل از اسلام و در دوره اسلامی نیز از این نقوش بهره گرفته شده، اما به نظر می رسد، شیوه طراحی درخت مو، برگ های آن و انگور در این بناها از نمونه های تصویری غرب است و تصاویر تمبرها و کارت پستال ها نیز به همین دلیل آمده است.

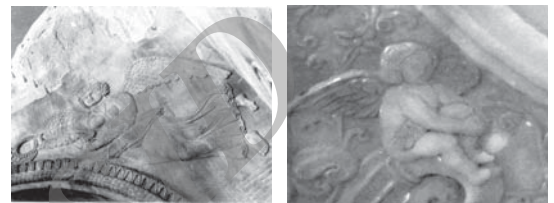
نقش تاج

«نقش تاج از تصاویری است که در تزئینات معماری تا اواسط دوره صفویه چندان مورد استفاده نبوده اما از این دوره به بعد در اغلب کاخ ها و معدود اماکن مذهبی دیده می شود. در برخی از نگاره های کاشی کاری و گچ بری، تاج در دست فرشته ها قرار دارد و این موضوع به نوعی نمادی برای بهادادن و ارزش نهادن به مقام شاه و یا سلطنت بوده است.» (زنگنه، ۱۳۸۸، ۲۳۸)

نقش تاج در کنار نقش فرشته بال دار در نقوش حجاری ازاره و پاستون مسجد - مدرسه خازن الملک به کار رفته است و نیز بسیاری از عکس ها و تمبر شاهان قاجار همراه با تاج شاهی بوده است که می توان گفت یکی از دلایل

تصویر ۱۳- نقش الهه عشق (کوپید) در نقوش حجاری مسجد - مدرسه خازن الملک، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

تصویر ۱۴- نقش الهه عشق (کوپید) در نقوش حجاری مسجد - مدرسه خازن الملک (راست)، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹ و نقش فرشته بال دار (مظهر رب النوع فتح و پیروزی) در گوشه سمت راست بالای طاق بستان (چپ)، ماخذ: (حاتم، ۱۳۸۱، ۱۰۱)

تصویر ۱۵- نقش تمبر با نقش فرشته بال دار، (تاریخ انتشار: حدود اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی) ماخذ: www.Germanpostalhistory.com

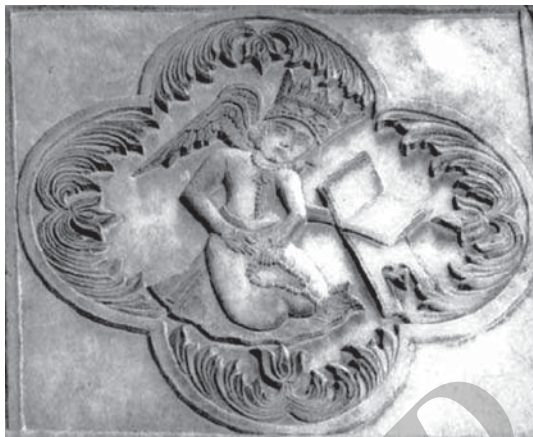
تصویر ۱۶- نقش کارت پستال با نقش فرشته بال دار، (تاریخ انتشار: در حدود ۱۳۲۱ ه. ق. مصادف با ۱۹۰۰ م) ماخذ: عکس راست www.Jayreworkshop.co.uk و عکس چپ www.barbspics.com

نقش انگور

نقش انگور به طور واقع گرا پیشینه ای دیرین در هنرهای تصویری دارد و از هنر مصر باستان تا مکتب های عهد بیزانس نیز مورد استفاده گرفته است. با ورود اسلام

تصویر ۱۸- نقش گل و گلدان مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم (راست) و نقش گلدان در یکی از آثار دوره رکوکوی اسپانیا (چپ)، ماخذ تصویر راست: نگارندگان و چپ: گودرزی، ۱۳۸۸، ۱۹۳

تصویر ۱۷- نقش انسان بال دار تاج به سر همراه با تسبیح و رحل قرآن در مقابل آن در قاب حجاری شده دو طرف کتیبه پیش طاق مسجد - مدرسه سردار قزوین، ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

از آن جا که رابط آسمان و زمین می دانند، خواسته اند با ترسیم آن نوعی تقدس و حالتی روحانی به بناها بدهند. اجرای یک جفت و هم قرینه در مقابل اجرای بی قرینه نقش فرشته اروپایی ریشه در تفکرات ایرانی دارد که اشکال را به صورت قرینه و با یک نظم ریاضی اجرا می کردند. این کویپدها ریشه در هنر رومی (روم باستان) دارند و در طاق نصرت های رومی به صورت قرینه هم آمده اند. حتی در نقاشی های دیواری پمپی نیز می توان این نقش را به وفور دید. از نمونه های اقتباسی خوب تصویر این کویپدها در طاق بستان است که به دوره ساسانی بر می گردد. (تصویر ۱۴ چپ)

«در گوشه های بالای طاق تصویر دو فرشته بال دار، مظهر رب النوع فتح و پیروزی، مشاهده می شود که در دست هر یک تاجی مزین به نوار چین دار قرار دارد. این دو الهه پیروزی (نیکه) به سبک یونانی حجاری شده و هر یک از تاج افتخاری با نوارهای موج به جانب دیگری دراز کرده اند. این تاج ها پر از مروارید می باشند؛ دو الهه یا فرشته های بال دار، روپوشی فراخ در تن دارد، موهای سر را حلقه وار با نواری بسته اند، آرایش و حالت این تصاویر شباهتی تام با پهلوانان یونان دارد.» (حاتم، ۱۳۸۱، ۱۰۱)

نقش کویپد در دوره قاجار بر روی تمبر، عکس و کارت پستال های وارداتی از اروپا نیز دیده می شود که می توان گفت احتمالاً بر کاربرد آن در تزیینات بناهای دوره قاجار تاثیر گذار بوده است. (تصاویر ۱۶ و ۱۷) «غلب هنرمندان دوره قاجار، به طور خودآموخته و اکثریت از راه تصاویر با معماری غرب آشنا و آن را درک و هضم کرده بودند.» (بانی مسعود، ۱۳۸۹، ۷۴) اگر چه در ادوار پیشین سابقه فرشتگان بال دار وجود داشته ولی آن چه مسلم است نقش کویپد، نقش وارداتی است که از نمونه های تصویری غرب می باشد و تا قبل از دوره صفویه نمونه ای از آن دیده نشده است.

۲- نقش فرشته در قاب حجاری شده با رحل قرآن

علاوه بر مسجد - مدرسه خازن الملک، در قاب حجاری شده دو طرف کتیبه پیش طاق مسجد - مدرسه سردار

استفاده از نقش تاج در تزیینات بناهای دوره قاجار، تاثیر پذیری از عکس ها و تمبر های دوره قاجار می باشد. (تصاویر ۱۱ و ۱۲)

نقش فرشته

۱- کویپد

یکی از نقوشی که در مسجد - مدرسه خازن الملک وجود دارد، تصویر فرشته یا الهه عشق است که به صورت زن و کودکی بال دار (کویپد) در ازاره بنا به صورت یک جفت و هم قرینه به کار رفته است. (تصاویر ۱۳ و ۱۴) در کتاب فرهنگ نگاره ای نمادها در شرق و غرب در مورد فرشته چنین آمده: «فرشتگان پیام آوران بال دار هستند که میان خدایان و بشر ارتباط برقرار می کنند» فرشته را

مسجد - مدرسه خازن الملک،
ماخذ: نگارندگان، ۱۳۸۹

مظفرالدین شاه قاجار
(۱۳۲۴-۱۲۶۹ ه.ق) و میرزا
علی اصغر خان صدراعظم
(۱۲۷۵-۱۳۲۵ ه.ق)، ماخذ:
سایت کتابخانه ملی
www.Nlai.ir

جدول ۵- مقایسه تطبیقی نقش انسان بال باس در مسجد - مدرسه های دوره قاجار با عکس های دوره قاجار

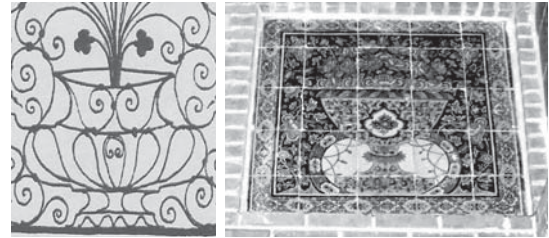
۱- رجوع شود به فرهنگ نگاره ای نمادها در شرق و غرب جیمز هال، ترجمه رفیه بهزادی، انتشارات فرهنگ معاصر تهران، ۲۹-۳۰

۲- رجوع شود به تاثیر هنر غرب بر نگاره های ایران در دوره قاجار (در هنر کاشی کاری و گچ بری)، آناهیتا اعظم زنگنه، به راهنمایی حسین سلطان زاده و مشاوره مهیار خراباتی، پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۲۷۱-۲۷۴

نقش گل و گلدان، کاسه بشقاب سازی همراه با انواع گل به ویژه گل سرخ و زنبق

طرح های گلدانی در دوره صفوی به شکل ساده وجود داشته و تزئینات اندکی از نقش مایه های گیاهی در آن نقش بسته است. اما در دوره قاجار، گرایش هنرمندان کاملاً طبیعت گرایانه بود و با تأثیرپذیری از غرب و طبیعت، کاشی های گلدانی با جزئیات و ریزه کاری های بیش تر را در تزئینات نشان می دهد. «با نگرشی دقیق تر معلوم می شود که نقشمایه هایی به صورت کوزه هایی پر از گل سرخ و زنبق، یا منظره های طبیعی اقتباس شده از کارت های پستی تازه وارد از اروپا، و گاه جایگزین درون قابی بیضی شکل از شاخ و برگ زرد رنگ، همه مضامین تصویری بی سابقه ای در کاشی کاری بوده اند». (فریه، ۱۳۷۴، ۲۹۱)

نقش گل و گلدان در تمامی ۱۱ مسجد- مدرسه مورد بررسی، به کار رفته است. علاوه بر نقش گل و گلدان، تحت تأثیر هنر غرب و به ویژه هنر روکوکوی غرب خاصه تزئینات آن هنر که در پرده ها، میلمان، گچ بری باز نمود یافته و همچنین مکتب گل و مرغ شیراز نقشی به نام کاسه بشقاب سازی به وجود آمد. به این صورت که یک دسته گل در درون کاسه بشقاب با نقوش بسیار ریز و تزئینی قرار می گرفت که در نقوش کاشی کاری مسجد- مدرسه های سپهسالار قدیم (شهید مطهری)، سپهسالار جدید (شهید بهشتی)، سید اصفهان، شیخ عبدالحسین، معمار باشی دیده می شود. (تصاویر ۱۸ و ۱۹) این نقوش با محدودیت عناصر طبیعت گرایانه چون انواع گل ها به ویژه گل رز، زنبق، تاک، میوه به چشم می خورد.

تصویر ۱۹- نقش کاسه بشقاب سازی مسجد-مدرسه شیخ عبدالحسین (راست) و نقش گلدان در یکی از آثار دوره روکوکوی اسپانیا (چپ)، ماخذ: تصویر راست: نگارندگان، ۱۳۸۹ و چپ: (گودرزی، ۱۳۸۸، ۱۹۲)

قزوین، نقشی به صورت انسانی بال دار تاج به سر همراه با تسبیح و در مقابل آن رحلی وجود دارد که بر روی آن کتابی که به نظر قرآن است، دیده می شود که نشان می دهد این الگو بیش تر رنگ و بوی ایرانی دارد و از آن برای اهداف و اعتقادات خود بهره جسته اند. (تصویر ۱۷)

پیکره سلاطین و رجال دوره قاجار

عکس های بسیاری از شاهان قاجار همچون ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه، محمد شاه و احمد شاه به صورت ایستاده و یا نشسته همراه با عصا و شمشیر، نقشمایه تزئینات بناهای معماری نیز قرار گرفته اند. از میان مسجد- مدرسه های دوره قاجار، نقش حجاری از نقش یک انسانی عصادار با لباسی بلند در مسجد- مدرسه خازن الملک اجرا شده است. این نقش درون یک قاب بیضی شکل همراه با دو گلدان گل در دو طرف، نقش پرده و دو فرشته بال دار به صورت قرینه در بالا و پایین قرار گرفته است. (جدول ۵)

نتیجه

دوره قاجار را می توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری دانست. در این دوره اتفاقات اساسی رخ داد که نقش موثر و ویژه ای بر محتوای تزئینات بناهای دوره قاجار داشت. آشنایی و آگاهی از علوم و فنون جدید که منجر به ورود ایران به مدرنیته پس از شکست غم انگیز ایران از سپاه روس و امضای دو معاهده تحقیر آمیز گلستان و ترکمنچای شد. ارتباطات و مراودات فزاینده با غرب که موجب آشنایی و تأثیر پذیری هنر ایران از مغرب زمین گشت. تأثیر پذیری مستقیم هنر و معماری ایران از تحولات فرهنگی و دانش های جدیدی که در ایران شکل گرفت و از مهم ترین آن ها می توان به اختراع و ورود فن عکاسی، کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی و کارت پستال های اروپایی به ایران اشاره نمود. این تحولات سبب الگو برداری و تأثیر پذیری تزئینات مسجد- مدرسه های دوره قاجار از عکس ها، تمبر ها و کارت پستال های آن دوران گشت؛ به طوری که تصاویری از آثار تاریخی، مناظر طبیعی و معماری، پرندگان، انگور، تاج، انسان و فرشته بال دار، انسان با لباس اروپایی، طرح گل و گلدان و کاسه بشقاب سازی همراه با دسته گل های مختلف به ویژه گل سرخ و زنبق در نقوش و تزئینات کاشی کاری و حجاری در این بناها به کار رفته است. (جدول ۷)

جدول ۷- انواع نقوش به کار رفته در مسجد - مدرسه های دوره قاجار متأثر از تمبر، عکس و کارت پستال

شاخص ترین مسجد - مدرسه های دوره قاجار										نقوش
حاج قنبرعلی خان	خازن الملک	سپهسالار جدید (شهید مطهری)	سپهسالار قدیم (شهید بهشتی)	شیخ عبدالحسین	سردار فروزین	سید اصفهان	فیلسوف الدوله	معماری	میرزا موسی (عبدالله خان)	
-	-	*	-	-	-	*	-	*	-	منظره معماری
*	-	*	-	-	-	*	-	*	*	انگور
-	-	-	-	-	-	*	-	-	-	پرندگان
-	*	-	-	-	*	-	-	-	-	تاج
-	*	-	-	-	*	-	-	-	-	انسان و فرشته یالدار
-	*	-	-	-	-	-	-	-	-	انسان با لباس اروپائی
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	گل سرخ و زنبق
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	گل و گلدان
-	-	*	*	*	-	*	-	*	-	کاسه بشقاب سازی

منابع و ماخذ

اعتضاد السلطنه، علیقلی میرزا، اکسیر التواریخ، تاریخ قاجاریه از آغاز تا ۱۲۵۹ هجری قمری، به اهتمام جمشید کیان فر، تهران، موسسه انتشارات ویسمن، ۱۳۷۰.

اعظم زنگنه، آناهیتا، تاثیر هنر غرب بر نگاره های ایران در دوره قاجار (در هنر کاشی کاری و گچ بری)، استاد راهنما: دکتر حسین سلطان زاده، استاد مشاور: مهیار خراباتی، پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۸۸.

افشار مهاجر، کامران، هنرمند ایرانی و مدرنیسم، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۸۴.

بانی مسعود، امیر، معماری معاصر ایران (در تکاپوی بین سنت و مدرنیته)، چ ۳، تهران، نشر هنر معماری سده، ۱۳۸۹.

بوسورت، کایفورد ادموند، سلسله های اسلامی، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)، ۱۳۷۱.

تالپوت رایس، دیوید، هنر اسلامی، ترجمه ماه ملک بهار، تهران، نشر علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.

حاتم، غلامعلی، طاق بستان، جلوه های هنر، فصلنامه تحلیلی - پژوهشی مدرس هنر، تهران، دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۱، ص ۱۲۱-۱۹۱.

حسامی، مهدی، تصویرگران زیارتگاه های اسلامی در دوره قاجار، نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه ها موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، دوره ۱، ش ۵، بهمن و اسفند ۱۳۸۸.

ذکاء، یحیی، تاریخ عکاسی، عکاسان پیشگام در ایران، سیر تحول عکاسی در دوران قاجاریه، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۶.

سالاری طالقانی، معصومه، بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری عصر صفویه و قاجار، استاد راهنما: حسین سلطان زاده و استاد مشاور اسکندر مختاری، پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، بهار ۱۳۸۹.

سپهر، محمد تقی لسان الملک، ناسخ التواریخ، سلاطین قاجار، ج ۱، تهران، کتابفروشی اسلامی، ۱۳۴۴. شروانی، حاج زین العابدین، حداثت السیاحه، تهران، سازمان چاپ دانشگاه، ۱۳۴۸.

صافی، قاسم، کارت پستال های تاریخی ایران، تهران، موسسه فرهنگی گسترش نور، تابستان ۱۳۶۸. عضد قاجار، ابونصر، بازنگری در تاریخ قاجاریه و روزگار آن، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۶.

فریه، ر.دبلیو، هنرهای ایران، مترجم: پرویز مرزبان، تهران، نشر و پژوهش فرزانه روز، ۱۳۷۴.

کمپر، انگلبرگ، سفرنامه کمپر، ترجمه کیکاوس جهاننداری، ج ۲، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۰. گودرزی، مرتضی، آیین خيال: بررسی و تحلیل تزئینات معماری دوره قاجار، تهران، انتشارات سوره مهر، ۱۳۸۸.

نظریان، داود، معرفی بنا، آرایه ها و نقوش مسجد و مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)، مجله پیام مهندس، س ۱، ش ۴، تابستان ۱۳۸۸، ص ۸۸۷-۹۰۰.

نوبین فرح بخش، فریدون، تمبرهای اولیه ایران، تهران، نشر فرح بخش، ۱۳۷۹.

هاجری، ضیاءالدین، تمبر جام جهان نما، تهران، انتشارات آوای نور، ۱۳۷۵.

هرندی، محمد جعفر، حوزه های علمی دینی شیعی در ایران از آغاز اسلام تا دوره مشروطیت، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران شناسی، ج ۱، تهران، بنیاد ایران شناسی، ۱۳۸۳، ص ۵۵۳-۵۵۴.

هال، جیمز. فرهنگ نگاره ای نمادها در شرق و غرب. مترجم رقیه بهزادی. تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۰. Brend, Barba, Islamic art, Biritish musem pers, 2001.

[Http:// www.Allcollection.net](http://www.Allcollection.net)

[Http:// www.Ayandenews.com](http://www.Ayandenews.com)

[Http:// www.barbspics.com](http://www.barbspics.com)

[Http:// www.Colnect.com](http://www.Colnect.com)

[Http:// www.Christies.com](http://www.Christies.com)

[Http:// www.Ebay.co.uk](http://www.Ebay.co.uk)

[Http:// www.Fouman.com](http://www.Fouman.com)

[Http:// www.Germanpostalhistory.com](http://www.Germanpostalhistory.com)

[Http:// www.Mnartists.org](http://www.Mnartists.org)

[Http:// www.Nlai.ir](http://www.Nlai.ir)

[Http:// www.Philatellyhobby.blogspot.com](http://www.Philatellyhobby.blogspot.com)

[Http:// www.Qajarwoman.org](http://www.Qajarwoman.org)

[Http:// www.Jayrewcraftshop.co.uk](http://www.Jayrewcraftshop.co.uk)

[Http:// www.Thescrapbookcompany.co.uk](http://www.Thescrapbookcompany.co.uk)

[Http:// www.Shutterstock.com](http://www.Shutterstock.com)

[Http:// www.Jayrewcraftshop.co.uk](http://www.Jayrewcraftshop.co.uk)